

UOT 81'28;81'286

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.2.138>

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İSMİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

STRUCTURAL TYPES OF NOUNS IN THE NAKHCHIVAN DIALECTS

Nuray ƏLİYEVƏ*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində ismin qrammatik xüsusiyyətləri geniş şəkildə tədqiq olunur. Qeyd edilir ki, dilin morfoloji sistemi digər səviyyələrlə müqayisədə daha dəyişkəndir və bu dəyişkənlik xüsusilə isimlərdə özünü daha qabarıq göstərir. Naxçıvan şivələrində işlənən isimlər ədəbi dillə ümumi cəhətlərə malik olsa da, bölgəyə xas olan çoxsaylı şivə faktları da özünü göstərir. Bu sözlərin bir qismi qədim türk dil qatına aid olub, digər şivələrdə işlənməyən spesifik leksik vahidlər kimi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatda isimlər quruluş baxımından sadə, düzəltmə və mürəkkəb növlər üzrə sistemləşdirilir. Sadə isimlər sırasında yalnız Naxçıvan bölgəsinə məxsus olan və ədəbi dildə işlənməyən çoxsaylı söz nümunələri təqdim olunur. Düzəltmə isimlərin yaranması isə həm ədəbi dil üçün səciyyəvi, həm də yerli şivələrə xas olan leksik şəkilçilər vasitəsilə izah edilir. Xüsusilə, *-ca*, *-qov*, *-gir*, *-dəx'*, *-tax*, *-cıl*, *-mac*, *-çağ* kimi qeyri-məhsuldar və ya məhdud işləkliyə malik şəkilçilərin iştirakı ilə formalaşan sözlər diqqətə çatdırılır. Bununla yanaşı, feillərdən isim düzəldən şəkilçilərin də (məsələn, *-ma*, *-ım*, *-acaq* və s.) şivələrdə aktiv söz yaradıcılığı vasitəsi olduğu göstərilir. Mürəkkəb isimlər isə struktur və semantik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif qruplara bölünərək təhlil edilir. İki və ya daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranan bu isimlər həm sintaktik, həm də leksik baxımdan maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə qoşa isimlərin semantik təsnifatı (sinonim, antonim, təkrar və s.) dilin ifadə imkanlarının genişliyini göstərir. Nəticə etibarilə, Naxçıvan şivələrində isimlərin zənginliyi və müxtəlifliyi Azərbaycan dilinin ümumi leksik sisteminin tarixi inkişafını və regional xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm dil faktları kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan şivələri, isim, leksik şəkilçilər, düzəltmə isimlər, mürəkkəb isimlər.*

ABSTRACT

The article comprehensively examines the grammatical features of nouns in the Nakhchivan dialects of the Azerbaijani language. It is noted that the morphological system of language is more variable than other linguistic levels, and this variability is particularly evident in nouns. Although the nouns used in the Nakhchivan dialects share common features with the literary language, numerous dialectal characteristics specific to the region are also observed. Some of these words belong to the ancient Turkic linguistic layer and attract attention as specific lexical units not found in other dialects. The study systematizes nouns according to their structural types as simple, derived, and compound nouns. Among simple nouns, numerous examples are presented that are unique to the Nakhchivan region and absent from the literary language. The formation of derived nouns is explained through lexical suffixes characteristic both of the literary language and of local dialects. Particular attention is paid to words formed with the participation of non-productive or limited-use suffixes such as *-ca*, *-qov*, *-gir*, *-dəx'*, *-tax*, *-cıl*, *-mac*, and *-çağ*. In addition, suffixes deriving nouns from verbs (e.g., *-ma*, *-ım*, *-acaq*, etc.) are shown to be active means of word formation in the dialects. Compound nouns are analyzed according to their structural and semantic characteristics and classified into different groups. Formed through the combination of two or more words, these nouns possess interesting syntactic and lexical features. In particular, the semantic classification of paired nouns (synonymous, antonymous, reduplicative, etc.) demonstrates the richness of the expressive resources of the language. Consequently, the richness and diversity of nouns in the Nakhchivan dialects are evaluated as important linguistic facts reflecting the historical development and regional characteristics of the overall lexical system of the Azerbaijani language.

Keywords: *Nakhchivan dialects, noun, lexical suffixes, derivative nouns, compound nouns.*

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, e-mail: naliyeva22@mail.ru
ORCID: 0000-0003-0223-5199

GİRİŞ

Məlumdur ki, dilimizin leksik tərkibində dəyişkənlik daha çox isimlərdə özünü göstərir. Şivələrdə, o cümlədən Naxçıvan şivələrində də işlənən, lakin ədəbi dildə işləklidən qalan isimlər də ancaq leksik-semantik cəhətdən fərqlənir, qrammatik mənə isə sabitdir. “Ümumiyyətlə, dilin fonetik quruluşu leksik quruluşdan, qrammatik quruluşu isə hər ikisindən az dəyişir. Elmin, texnikanın, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın, həyatın, məişətin inkişafındakı dəyişiklik leksik quruluşa daha çox təsir göstərir” [Xəlilov, 2016: I h., 19].

Naxçıvan şivələrində ismin bir çox xüsusiyyətləri əsasən ədəbi dilimizlə ortaq olsa da, burada yerli şivələr üçün səciyyəvi bir çox maraqlı cəhətlər də özünü göstərir. Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvan şivələrində də işlənən isimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

SADƏ İSİMLƏR

Naxçıvanın ayrı-ayrı rayonlarından toplanan dialektoloji materialların tədqiqi bunu deməyə əsas verir ki, burada ədəbi dilimizdə işlənməyən çoxlu sayda sadə isim vardır. Bu dil vahidlərinin bir çoxu dilimizin digər şivələrində də işlənmir və sırf bölgə şivələrinə xas olan dialektizm xarakterli sözlərdir. Belə ki, Naxçıvan şivələrində bir çox əşya və ya məfhumun özünəməxsus, ədəbi dilimizdə işlənməyən və hamı tərəfindən bilinəndən fərqli adı vardır. Bunların bir çoxu qədim dil vahidləridir və türk dilləri üçün ortaq sözlərdir: ayama “ləqəb” (əksər şivələrdə), ağurux “köçəri maldarların yaylağa və ya qışlağa köçərkən apardıqları ev avadanlıqları” (Babək, Şahbuz), alana “meyvə qurusunun içərisinə qoz və şəkər tozu qatılıb doldurulmaqla hazırlanan şirniyyat” (Ordubad), arafa “köhnə illə təzə ilin arası” (Şahbuz, Şərur), ayanat “köməklik, yardım” (Culfa, Şahbuz, Şərur), bad “təndirin iç yanları” (əksər şivələrdə), balax “6-7 aylıq camış balası” (Ordubad), bafa “oraq ağzı boyda bişilmiş sünbüllü küləş” (Culfa, Şahbuz), bardan “iri kisə” (Naxçıvan), bökən “çörək növü” (Babək, Şahbuz), cad “darı unundan bişirilmiş çörək” (Culfa, Şahbuz), camax “daha çox durğun suda əmələ gələn yaşıl rəngli mamır” (əksər şivələrdə), cecim “tut çırparkən yerə sərilən parça” (Ordubad), cığatay (Babək) // işgənə “ət suyu, qovurmanın suyu” (Naxçıvan, Şahbuz), cızdız “heyvanın quyruq yağı əridiləndən sonra qalan hissəsi” (əksər şivələrdə), çaqqala “kal ərik” (əksər şivələrdə), çalqu “çubuqdan bağlanmış iri süpürgə” (Şahbuz), çəx'mə “düynün mərciməklə, bəzən də əriştə ilə birlikdə süzülməsi ilə hazırlanan yemək” (əksər şivələrdə), çiş “balı süzülmiş şan” (Şahbuz), dadaş “böyük qardaş” (Ordubad).

DÜZƏLTMƏ İSİMLƏR

Naxçıvan şivələrində işlənən düzəltmə isimlər müxtəlif nitq hissələrinə leksik şəkilçilərin əlavəsi ilə yaranmışdır. Burada yeni söz yaradılmasında daha çox ədəbi dil üçün xarakterik olan şəkilçilərdən geniş şəkildə istifadə olunsa da, yerli şivələr üçün xarakterik olan maraqlı sözdüzəldici şəkilçilərlə də qarşılaşıq. Bu şəkilçilərin bəziləri dilimizin digər şivələrində də söz yaradıcılığında iştirak edir. Bəziləri isə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir və onlarla yalnız bir və ya bir neçə yeni söz yarana bilər. Naxçıvan şivələrində də digər şivələrdə və ədəbi dildə olduğu kimi, isim düzəldən şəkilçilər adlara və feillərə qoşulmasına görə iki cür qruplaşdırılır.

ADLARDAN İSİM DÜZƏLDƏN LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏR

Ədəbi dilimiz üçün xarakterik olan və söz yaradıcılığında fəal iştirak edən -çı⁴, -lıq⁴, -lı⁴, -cıq⁴, -ça², -gil, -daş, -dan, -gər, -baz şəkilçiləri Naxçıvan şivələrində də adlardan yeni mənalı isimlərin əmələ gəlməsində geniş istifadə edilir. Lakin bu şəkilçilərlə yanaşı, bölgə əhalisi öz danışığında bir sıra şəkilçilərlə yeni mənalı isimlər yaradır ki, bu şəkilçilər ədəbi dildə yoxdur və ya qeyri-məhsuldardır.

-ca, -cə. Bu şəkilçi daha çox sifətlərə artırılaraq yeni mənalı isimlər əmələ gətirir: acıca “təzə, yazda təzə göyərən yem otları” (Babək), ağca “ərik növü” (əksər şivələrdə).

-qov. başqov “əkin sahəsinin baş tərəfində qazılmış arx” (Babək, Kəngərli, Şahbuz), cütqov “bir yerdə olan dörd ulduzun adı” (Ordubad).

-gir. daşgir “döyülmüş taxılı təmizləyən kiçik gözlü xəlbir”, anagir “anasız arıların öyrəşməsi üçün arı pətəyinin içində ana arı salınan xüsusi balaca qəfəs” (Şahbuz), kəfgir (əksər şivələrdə), kündəgir “çörək yapılında xəmiri kündələyən qadın” (Culfa, Ordubad, Şərur).

dəx'. güzdəx’ “yazda, payızda göyərən ot”, cürdəx’ “dar ağızlı kiçik saxsı səhəng”, öddəx’ “qorxaq” (əksər şivələrdə), əyirdəx’ “süd, yumurta, un və yağla yoğrulub yağda qızardılmış kövrək qoğal” (Culfa), gözdəx’ “aşırım”, xışdəx’ “üçbucaq şəklində olan əkin yeri” (Şahbuz), işdəx’ “hərəkət, əməl” (Culfa). Bu şəkilçi dilimizin Meğri şivələrində də isim və sifətlərdən yeni mənalı isimlər əmələ gətirir [Əliyev, 2003: 190].

-tax. Naxçıvanın Kəngərli, Şahbuz və Şərur rayonu şivələrində burun sözünə qoşularaq “qızgın heyvanı sakitləşdirmək üçün onun burnuna vurulan ip” mənasında buruntax leksik vahidini əmələ gətirir.

-cıl. Bu şəkilçi xüsusən Şahbuz rayonu şivələrində barmax sözünə qoşularaq barmaxcıl “əsasən, dərzilərin iş zamanı barmağa keçirtməyi əşya” sözünü-ismini əmələ gətirir.

-a, -ə. Bu şəkilçi ilə dilimizin əksər şivələrində düzəltmə isimlər əmələ gəlir. Naxçıvan şivələrində də bu şəkilçi isim düzəldən məhsuldar şəkilçilərdəndir: lavaşa “yuxa şəklində qurudulmuş alça və digər meyvələrin qurusu” (əksər şivələrdə), çəpərə “üstündə lavaş sulamaq üçün söyüd ağacından hörülmüş alət” (Babək, Şahbuz), dabana “qapının astanaya keçən yeri”, xəmirə “xəmir mayası” (əksər şivələrdə).

-am, -əm. güzəm “payızda qırılan yun” (əksər şivələrdə), bəndəm “dərz bağlamaq üçün kökündən çıxarılmış sünbüldən və ya yumşaq otdan düzəldilən qurşaq” (Şahbuz, Şərur), üçəm “bir dəfəyə üç bala doğmuş qoyun, keçi”.

-mac//-maz, -məz. Bu şəkilçi ilə daha çox yemək adları bildirən isimlər yaranır: bozdamac “sac üstündə bişirilən çörək” (Səderək, Şahbuz, Şərur), bulamac “xəmir mayası”, portdamac “südə çörək doğrayaraq qaynatmaqla hazırlanan yemək” (Şahbuz, Şərur), katamaz//kətəmər “inəyin ilk südündən bişirilən yemək”, koramaz “qatıqla südün qarışığı”. Dilimizin Dərbənd şivələrində də bu şəkilçi eyni mənalı isimlər yaradır və -mac//-maş//-bac variantlarında özünü göstərir [Kazımov. & Behbudov, 2009: 45]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu şəkilçi ilə yaranmış sözlərə rast gəlirik: Əlin-yüzün yumadan doquz *bazlammac* ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər, doyunca tıqa-basa yer [Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: 22]. Daha çox qoşulduğu sözlərdən yemək adları bildirən isimlər əmələ gətirdiyi üçün dilçilik ədəbiyyatlarında bu şəkilçinin -ma, -mə şəkilçisinə yemək mənasında aş sözünün birləşməsi nəticəsində yarandığı haqqında bəzi mülahizələr olsa da [İslamov, 1968: 73], bu fikirlər öz təsdiqini tapmır.

-çağ/-cax. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olub qol sözünə qoşularaq ədəbi dilimizdəki -luq şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edir və qolçax sözünü əmələ gətirir. “1) iş zamanı, arı sancmasın deyə qola geyilən dəridən tikilmiş geyim; 2) təxminən qol uzunluqda doğranmış ağac, odun; 3) çörəyi təndirə yaparkən, taxıl biçərkən qola dolanan parça” (Şahbuz, Ordubad). Şəki şivəsində qolçax [İslamov, 1968: 74] sözü “kukla” mənasında işlənir.

-çim. Bu şəkilçi Şahbuz və Şərur rayonu şivələrində əl sözünə qoşularaq əlçim “əlin içi boyda daranmış yun mənasında işlənən toxuculuq termini” (Culfa, Şərur) düzəltmə ismini əmələ gətirir.

-dan. Naxçıvan şivələrində bu şəkilçi vasitəsilə də yeni mənalı isimlər yaranır. Belə ki, navdan “novalça, damdan yağış sularının axdığı boru”, çinədan “toyuğun mədəsi” (bu söz çinədanı dar birləşməsində də “hövsələsiz, səbirsiz” mənasında işlənməkdədir) (əksər şivələrdə), beçədan “arı beçəsini tutmaq üçün kiçik səbət” (Şahbuz); sərdan “qoyun sağılan yer”; yağdan “lampanın neft tökülən hissəsi” (Culfa, Şərur, Ordubad) kimi sözlər bu leksik şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Dilimizin

Dərbənd şivələrində bu şəkilçi vasitəsilə “xəmir mayası” mənasında xəmindən sözü də yaranır [Kazimov. & Behbudov, 2009: 43].

-duz, -dız. Naxçıvan şivələrində söz yaradıcılığında çox da fəal iştirak etməyən bu şəkilçi çəx'məduz “çəkməçi”, palanduz “palan düzəldən sənətkar” (Babək, Culfa, Şahbuz), çuvaldız “böyük iynə” (əksər şivələrdə) düzəltmə isimlərini əmələ gətirir. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizin Meğri şivələrində də təxminən eyni sözlər yaranır [Əliyev, 2003: 191].

-cəx' şəkilçisi: təcəx' “belin ayaq qoymaq üçün yeri” (əksər şivələrdə), üfürəcəx' “heyvanlarda sidik kisəsi” (Şahbuz), dölcəx' “mal-qaranın döl götürməsi üçün düzəldilmiş yer” (Babək, Şahbuz, Şərur) kimi düzəltmə isimlərin əmələ gəlməsində iştirak edir.

FEİLLƏRDƏN İSİM DÜZƏLDƏN LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏR

-acax, -əcəx'. Bu şəkilçi feillərə qoşularaq yeni mənalı isimlər əmələ gətirir: qanacax, bələcəx' “uşağın bələyinin ən üstündən bükülən parça”, çıxacax (Bı küləyin axırı bir çıxacağı olacıydı), olacax (Olacağa çara yoxdu), tutacax (əksər şivələrdə), çırpacax “yun çubuğu” (Culfa, Ordubad, Şərur), yatacax, çəkəcəx' “təndirin ağzına qoyulan taxta qapaq”, savacax “suyun axarını dəyişmək üçün ağacdan, taxtadan düzəldilən əşya” (Şahbuz: Şada). “Dilimizin Şəki rayonu şivələrində də bu şəkilçi feillərə bitişərək buracax, quracax, keçinəcəx' kimi substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirir” [İslamov, 1968: 73].

-malı, -məli. Ədəbi dilimizdə feilin vacib şəklinin şəkilçisi kimi işlənən bu şəkilçi Naxçıvan şivələrində feillərdən isim düzəldən leksik şəkilçi kimi də çıxış edir: asmalı “piti” (Culfa), acıtmalı “maya vurulmuş xəmindən yapılan böyük həcmli çörək”, qatmalı “dovğa” (Şahbuz, Şərur).

-ım, -im, -um, -üm. Bu şəkilçi də şivələrdə feillərdən isim əmələ gətirən leksik şəkilçi kimi çıxış edir: artım “bir şeyin artıb çoxalması”, yığım, alım (Gördüm çox danışır, alımın verdim, getdi), baxım (Birəz baxım lazımdı ki, bıralar qaydıya tüşsün), qırtım (Bir qırtım əti də qalmıyırdı), ölüm-dirim (əksər şivələrdə).

-ma, -mə. Naxçıvan şivələrində feillərdən isim əmələ gətirən leksik şəkilçilərdən biri də söz yaradıcılığında fəal iştirak edən bu şəkilçidir: artırma “evin qabağından evi böyütmək üçün əlavə tikilən yer”, basdırma “kabab üçün axşamdan sirkə və soğana basdırılmış ət”, bulama “südə təzə doğmuş heyvanın ağız südü əlavə olunaraq qarışdırıla-qarışdırıla bişirilən yemək” (əksər şivələrdə), asma “dəsmal asılan yer”, atama “döşəmənin altından atılan tir” (Şahbuz), axdarma “motolda hazırlanan pendir” (Babək, Kəngərli, Şahbuz), bağlama “yastıq” (Culfa), sürütdəmə “həyətdə geyilən ayaqqabı”, qatdama “qat-qat yağlı xəmindən hazırlanan yağlı qoğal” (Ordubad). H.Mirzəzadə bu şəkilçi ilə bağlı yazır: “Müasir dilimizdə -ma, -mə şəkilçisi ilə düzəlmiş bir sıra sözlər vardır ki, onların əmələ gəlməsi və inkişafı uzun bir ömür tələb etmişdir. Sırf məişətlə bağlı olan bu sözlərin ada çevrilməsi bu cəhətdən diqqəti cəlb edir” [Mirzəzadə, 1990: 61]. “Bu şəkilçi feillərdən əşya, yemək, yer adları bildirən isimlər əmələ gətirir və Dərbənd şivələrində də söz yaradıcılığında geniş iştirak edir” [Kazimov. & Behbudov, 2009: 44].

Naxçıvan şivələrində bu şəkilçinin -ba, -bə; -pa, -pə kimi müxtəlif fonetik variantları da özünü göstərir: yapba “mal peyinindən yapılıb qurudulan yanacaq”, köpbə “xəstəlik adı”, yolpa “əl ilə kökdən çıxarılmış sünbül”, çırpba “çörək növü”.

-ar, -ər, -r. Naxçıvanın əsasən Babək, Kəngərli və Şərur rayonları şivələrində bu şəkilçi feillərdən isim yaradan şəkilçi kimi özünü göstərir: biçər “dərzi”, kəsər “qayçı” (Şərur), kəfər “su süzmək üçün daş”, çalxar “nehrə” (Babək).

-manc. Bu şəkilçi Naxçıvanın Babək və Culfa rayonu şivələrində bur feilinə qoşularaq “çimdik” mənasında burmanc ismini yaradır.

-anax, -ənək. Naxçıvan şivələrində feillərə qoşularaq isim yaradan leksik şəkilçidir: çırganax “ağacdan meyvə salmaq üçün çubuq” (Babək, Culfa), doğanax “aşılınmış dərinə yumşaltmaq üçün

haçaşəkili dәмirdән alət” (Kəngərli, Şərrur), sağanax “ələyin kənarının dairəvi taxta hissəsi” (Culfa), döyənəx’ “mal-qaranın tapdadığı yer” (Kəngərli, Şahbuz), közənəx’ “sulu yer”, biçənəx’ “biçilmək üçün saxlanılan yer, otlaq” (Şahbuz). Bu şəkilçi ədəbi dilimizdə də söz yaradıcılığında fəal iştirak edən məhsuldar şəkilçidir. Lakin onun şivələrdə köklərə qoşularaq yaratdığı sözlər ədəbi dilə məxsus dil vahidləri deyil, dialekt sözlərdir. Dilimizin digər şivələrində də bu şəkilçi isim yaradan şəkilçi kimi geniş şəkildə işlənir. “Dərbənd dialektində bu şəkilçiyə deşənəg sözündə -ənəg fonetik variantında rast gəlirik” [Kazımov. & Behbudov, 2009: 46]. “Bu şəkilçiyə -anak, -enek şəklində Türkiyə türkcəsi dialektlərində də sağanak, yetenek, bөрkenek sözlərində rast gələ bilirik” [Şirəliyev, 2008: 128].

-qaç//-qaş//-qac. Bu şəkilçi vasitəsilə Naxçıvan şivələrində tutqaş “tutacaq, isti əşyaları götürmək üçün bir-birinə bağlı parçalar” (əksər şivələrdə), toqqaş “yun çubuğu” (Culfa, Kəngərli) sözləri yaranır.

-an. Naxçıvan şivələrində bu şəkilçi feillərə qoşularaq yığan “xırmandakı taxılı və ya samanı bir yerə toplamaq üçün taxtadan düzəldilmiş alət”, zıran “oyunda axırıncı adam” (Şahbuz), toran “havanın yavaş-yavaş qaralması”, tapan “torpağı yumşaltmaq üçün istifadə edilən alət”, otuxan “ot yeməyə başlayan bir-iki aylıq quzu” (əksər şivələrdə) isimlərini əmələ gətirir.

-ası, -əsi. Ədəbi dilimizdəki feili sifət şəkilçisinin omonimi olan bu şəkilçi Naxçıvan şivələrində çalası “qatıq mayası”, yanası “yanacaq” (İnsannarın yanasıları qutarıb) sözlərində feildən isim düzəldən leksik şəkilçi kimi çıxış edir.

MÜRƏKKƏB İSİMLƏR

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan şivələrində mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsi, yanaşması və ya təkrarı ilə əmələ gəlir. B.Xəlilova görə mürəkkəb isimləri üç cür qruplaşdırmaq olar: a) əsl mürəkkəb isimlər; b) qoşa isimlər; c) mürəkkəb ixtisarlər, idarə və təşkilat adları [Xəlilov, 2016: II h., 60]. Bu baxımdan Naxçıvan şivələrində işlənən əsl mürəkkəb isimləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

İki ismin birləşməsi yolu ilə formalaşanlar: – O vədə obıya gedəsu:z, *güllü-çiçəx'* içində kef eliyəsu:z (Şərrur: Yuxarı Yayı); – Afçılar *ox-kamanın*, tələ quran tələsin, cələ quran cələsin bir kərəm də yoxluyur (Aza); – Oddux günü gəlin, səhər-səhər sizə *başəyax* bişirəcəğam (Tivi); – *Ədəp-salamını* yerinə yetirdi (Ordubad ş.); – *Bacoğlu*, bizi çağırıqlar bira toya; – *Qardaşoğlu*, nətərdi, dediyivizə uyqun gəlirmı (Vayxır); – Bax bı bizdə *devri-qədimnən* qalır (Naxçıvan ş.); – Yoxsa bizi *məhvi-nabüd* eliyip, qırıp k'utardılar (Milax); – Sərrafına *ləli-gühər* satanam (Kükü).

Sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: – İndi ta özümüz pişirmirix' toylarda, yasdarda xorəyi, *ağbaşdı* (aşpaz) eliyir (Düdəngə); – Bı il *ağdən* (dənli bitkilər) əx'mişix' orda pütün (Culfa ş.); – O heyviya bizdə *sarıbaş* də:llər (Qahab); – Mirkazımın *qaranaxırı* (sayca çoxlu qaramaldan ibarət olan naxır) varıydı o vaxdı, sayı hesabı yoxuydu (Cəhri); – Deyir ki, mən səni belə *Çənlibelə* aparammanam, diyəllər oğurruyup gətirip (Şərrur ş.); – O vaxdı *Şortəpədə* də gəldilər qazdılar, baxdılar, onnar da həylə dedi (İbadulla); – Əslində on iki adı varıydı, əmə ən çoxu *haçabaş* deyirdilər (Badamlı).

Sayla isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: – Bizim yerrərdə *qırxbuğum* çox olar (Babək ş.); – Uşax vaxdı oqqədən *beşdaş* oynamışix ki onnarnan (Naxçıvan ş.); – Soltanın *yeddiarxadönəni* bı kətdə yaşıyıp (Xok); – *Yeddiləvin* (xonça) düzəldərix təzə gəlinnərə (Biləv).

İsimlə feili sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: – O körpə putaxlardan *əpbəx'yapan* hərərix (Tivi); – Ətin o yerinə *gəlinboğan* diyəllər bizdə (Naxçıvan ş.); – *Papağaparana* (gəlini gətirən dəstədə oğlan evinə birinci çatan-muştuluqçu) qaynənə, qaynətə xələt verir (Nursu).

Naxçıvan şivələrində mürəkkəb isimlərin digər qrupu olan qoşa mürəkkəb isimlər də geniş şəkildə işlənir. B.Xəlilov bu cür mürəkkəb isimləri iki yerə ayırır: 1) hər iki tərəfi müstəqil leksik mənaya malik sözlərdən ibarət olanlar; 2) tərəflərindən birinin müstəqil leksik mənası olmayanlar [Xəlilov, 2016: II h., 67].

Akademik M.Şirəliyev bu sözləri belə təsnif etmişdir: “1) Eyni isim iki dəfə təkrar olunur və bir növ cəmlilik bildirir; 2) Sinonimlər isim birləşməsinə əmələ gətirir; 3) İsim birləşməsində ikinci söz sanki birinci sözün bir hissəsi kimi özünü göstərir, lakin ikisi birlikdə bir növ yeni anlayış əmələ gətirir; 4) İsim birləşməsində yalnız bir sözün mənası olur; 5) İsim birləşməsi mənaca bir-birinə yaxın və ya zidd olan sözlərdən (antonimlərdən) əmələ gəlir” [Şirəliyev, 2008: 128].

Naxçıvan şivələrində işlənən mürəkkəb isimləri də bu təsnifatda vermək olar: 1) Eyni ismin təkrarı ilə əmələ gələnlər: – Zırnanı çalılar *oynağaoyna* ki, ta ölümünən k'utarıplar (Keçili); – Qardaşımın arvadına *cancanı* deyirəm (Yengicə); – Binnan əzəl uşaxlar *aşığ-aşığ* onuyardılar (Tumbul).

2) Sinonimlərlə əmələ gələnlər: çala-çuxur, çala-çökəx', əlində-avcında, çöldə-bayırda. – Biz görmüşük' kin, aşığı olan yerdə şaddığı olar, *söz-söypət* olar (Qızıl Qışlaq); – O vədə obıya gedəsü:z, *güllü-çiçəx'* içində kef eliyəsü:z (Şəhur: Yuxarı Yayı); – *Əslı-kökü* nətə:r adamnardı? (Teyvaz); – Bı həfdənın bir günü öz oğlunu göndə:rmış *mala-heyvana* (Nəzərabad); – Bırda bir yerə daxil olup *çaydan-çorəx'dən* sora bir nəfər xəvər aldı (Bist).

3) “İsim birləşməsində ikinci söz sanki birinci sözün bir hissəsi kimi özünü göstərir, lakin ikisi birlikdə bir növ yeni anlayış əmələ gətirir” [Şirəliyev, 2008, s. 128]: – Hətə qəbırsandığımız da birdi, *əkin-tikin* yerrərimiz də birdi (Şəhur ş.); – Neçə illər binnan qabax o:n toxuduğu *xəli-xəlçələr*, o ilmə-lərə gora, o naxışdara gora bı kəndın adın Naxışnərgiz qoyuplar (Naxışnərgiz); – Yaxcı *gün-güzara-nımız* var indi (Naxçıvan ş.).

4) Tərəflərindən birinin leksik-semantik mənası olan, digəri isə məna ifadə etməyən sözlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: – Qavırma olanda *qonum-qonşu* yığılır bir yerə, yeyip-içillər, pay ve:rsən (İbadulla); – Yetişəndə gə:rəm yığıp aparıp satıram, ve:rəm *dərdimə-sərimə*, dolanıram özümə görə (Badamlı); – Səhər du:rux çay qoyurux *çoban-çolux* yeyir gedir, sohra təndiri sa:ram, pütün *yer-yeməyimiz* təndirdə elənır (Çalxanqala); – Ta bına söz-sav yoxdu (Culfa ş.).

5) Əks mənalı və ya yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: – Hətə bir əvə özgə əvdən bir oğlan elçi göndərsəydi, qızı verməzdilərsə, qız getməx' isdəməzdırsə, ya da *ata-anası* irazı olmazdırsa, həmən kişilər o əvə gedərdilər, bı işi də yoluna qoyardılar (Ordubad ş.); – Əmə mən kət savetində işdiyə zaman bir ildə acınnan-susunnan, vəziyyətdən 75 nəfər *uşax-böyüg* acınnan qırıldı (Türkeş); – Bizim *arvat-uşax* da özümüzənən barabar kətdən heç hara çıxmadılar (Buzqov); – Belə qəşşəx' *yeməy-işməx'* hazırıyırax (Şahbuz: Kükü); – Ora ge:p-gəlməxdən pütün *var-yoxunu* xəşdədi yollara (Bənəniyar).

NƏTİCƏ

İsim ədəbi dilin qrammatikasında olduğu kimi, şivə qrammatikasında da özünəməxsus yer tutur. Naxçıvan şivələrində isimlərin quruluşca tədqiqi göstərir ki, burada ədəbi dillə ortaq xüsusiyyətlərlə yanaşı, şivənin özünəməxsusluğunu ortaya çıxaran bir çox xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Bu, şivələrdə işlənən və ədəbi dilimizdə rast gəlinməyən, yaxud fərqli leksik mənada özünü göstərən sadə isimlərdə, həmçinin müxtəlif nitq hissələrindən isim düzəldən leksik şəkilçilərdə özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, şivələrdə söz yaradıcılığının ədəbi dilə nisbətən daha məhsuldar olması və sözyaratmada iştirak edən şəkilçilərin rəngarəngliyi düzəltmə isimlərdə də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Naxçıvan şivələrində mürəkkəb isimlərin yaranma yollarına nəzər salarkən belə qənaətə gəlik ki, onları yaradan komponentlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri imkan verir ki, şivələrdə mürəkkəb isimlərin də maraqlı formaları meydana gəlsin.

ƏDƏBİYYAT

Kazımov Q.Ş. və Behbudov S.M. (Red.). (2009). *Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti*. Elm.

- Əliyev, Ə.İ. (2003). *Azərbaycan dilinin Meğri şivələri*. Elm.
- Xəlilov, B. (2016). *Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası* (1-ci hissə). Papirus.
- Xəlilov, B. (2016). *Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası* (2-ci hissə). Papirus.
- İslamov, M. (1968). *Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti*. Azərb. SSR EA nəşriyyatı.
- Kitabi-Dədə Qorqud*. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər (tərt. ed. S.Əlizadə). Öndər.
- Mirzəzadə, H.İ. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
- Şirəliyev, M.Ş. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. Şərq-Qərb.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 20.05.2026

Son variant 03.06.2026